

TÜRK HALK KÜLTÜRÜNDE ÜZERLİK

Abdulkadir EMEKSİZ

İnsanoğlu tarihin bilinmeyen devirlerinden itibaren bedenî ve rûhî rahatsızlıklarını tedavi için tabiata başvurmuş ve çeşitli bitkileri bu amaçla kullanmıştır. Bazı bitkilerin sebebi bilinmeyen hastalıkları bertaraf ettiğini tecrübe ile öğrenen insanlar, kendilerini âdeta sihirli bir şekilde iyileştiren bu bitkilerde olağanüstü vasıfların olduğuna inanmışlardır. Zamanla bunların bir kısmının kullanılış sahası genişlemiş ve bazı bitkiler kem gözden, kötü ruhlardan korunmak amacıyla da kullanılır olmuştur. Nihayet bu durum insan hayatının aynası olan edebî eserlere de yansımış; sözlü ve yazılı metinlerde söz konusu bitkiler, çeşitli şekillerde bahis mevzuu edilmiştir. Biz bu yazımızda yukarıda ifade ettiğimiz özelliklere sahip ve Türk kültüründe önemli yer tutmuş olan üzerlik bitkisi üzerinde duracağız.

Yabanî kimyongiller (Zygophyllaceae) familyasından olan ve genellikle kumluk, taşlık yerlerde yetişen üzerlik (Peganum Harmala), Mayıs-Ağustos ayları arasında yeşilimsi beyaz renkli çiçekler açan, 30-50 cm. yüksekliğinde, çok senelik otsu bir bitkidir.¹

Halk arasında üzerlik denildiği zaman umumiyetle bu bitkinin tohumu kastedilir. 3-3.5 mm. uzunlukta, hafifçe kanatlı, piramit biçiminde, üzeri pürüzlü ve kırmızımtırak esmer renkli olan bu tohumlar, kokusuz ve acı lezzetlidir.² Üzerlik tohumlarının % 2,5-3 civarında alkaloit³ ihtiva ettikleri tespit edilmiştir. Bu alkaloitin % 50-70'i harmalin ve diğerleri de harmin, harmol ve peganine (vasicine) dir.⁴

¹ Prof.Dr. Turhan Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul 1963, s. 237.

² Prof.Dr. Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 402.

³ Alkalolit: Yapısında azot bulunan, bu azotu halka içinde taşıyan biyolojik kökenli ve fizyolojik olarak aktiviteye sahip maddedir.

⁴ Müjgan Üçer, "Üzerlik", *Sivas Folkloru*, Yıl: 1, sayı: 6, Temmuz 1973, s. 3.

Üzerlik ülkemizde İstanbul civarı, Ankara, Konya, Sivas, Niğde, Erzin-
can, Kayseri, Afyonkarahisar, Doğubeyazıt,⁵ Tarsus,⁶ ve Urfa⁷ başta olmak
üzere bütün Orta Anadolu steplerinde rastlanan bir bitkidir. Dünyada ise Asya,
Amerika,⁸ Kuzey Afrika ve Güney Avrupa'da⁹ yetişir.

Üzerlik'in Türk şivelerindeki adlandırılmaları:

Eski metinlerimizde kelimenin *yüzerlik*¹⁰ ve *sepend*¹¹ şeklinde geçtiğini
görmekteyiz.

Üzerlik kelimesi *Divânü Lügati't-Türk'te* *ilruk* olarak karşımıza çık-
makta ve Uç dilinde kullanıldığı ifade edilmektedir.¹²

Söz konusu bitki, Uygur Türkçesinde *edrasman*; Doğu Türkistan
Uygurcasında *adirasman*, *gül asman*¹³; Kazak Türkçesinde *adırıspan*¹⁴; Özbek
Türkçesinde *ısrık*¹⁵, Kırgız Türkçesinde *ısrık*¹⁶; Kıpçak Türkçesinde *yüzerlik*¹⁷;

⁵ Prof. Dr. Turhan Baytop, *Türkiye'nin Tıbbi ve Zehirli Bitkileri*, İstanbul 1963, s. 238.

⁶ Ali Rıza Yalman (Yalgın), *Cenupta Türkmene Oymakları II*, (haz.: Sabahat Emir), Ankara 1977, s. 238.

⁷ Kendisinden derleme yaptığımız kaynak kişi: Ahmet Bozdağ, Birecik Urfa 1971, erkek, ke-
bapçı, İlkokul mezunu, görüşme tarihi: 08. 11. 1995.

⁸ Milli Eğitim Bakanlığı, *Türk Ansiklopedisi*, c. 33, Ankara 1984, s. 226.

⁹ David Hooper, *Useful Plants and Dregs of Iran and Iraq*, Chicago, U.S.A., 1937, s. 148.

¹⁰ Türk Dil Kurumu, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* c. VI, Ankara 1972, 4783; Seyf-i Sarâyî
Gülistan Tercümesi (haz.: Ali Fehmi Karamanlıoğlu), Ankara 1989, s. 30; Müellifi bilinmeyen
nüsha, *El-Ferec Ba'de's-Şidde*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No: 1173, yk. 139a.

¹¹ Türk Dil Kurumu, a.g.e., c. VI, s. 4425.

¹² Besim Atalay (çev.), *Divânü Lügati't-Türk Tercümesi I* [Ankara] [tarih yok], s. 105; [Ay-
rıca Divan'da geçen *ısrık* kelimesine, "göz dokunmasına karşı tütsü yapılıırken söylenen bir emir
sözü" karşılığı verilmiştir. (Besim Atalay, a.g.e., s. 99) Oysa Kırgız Türkçesinde *ısrık* "wild rue"
(yabani sedef otu) yani, üzerlik otu karşılığında kullanılmaktadır. Fazla bilgi için bk. Sir Gerard
Clouston, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 250;
Kırgız Tilinin Tüştürme Sözlüğü, c. 1, Frunze 1984, s. 28.]

¹³ Doç. Dr. Şükrü Halûk Akalın, "Üzerlik", T.C. Adana Valiliği- Çukurova Üniversitesi II.
Uluslararası Karacaoğlan-Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu Bildiriler, Adana 1993, s. 254.

¹⁴ *Kazak Tilinin Tüştürme Sözdüğü*, c. 1, Kazak Gılım Baspası, Almatı 1974, s. 69; Aben
Omerov (haz.), *Atameken Ötenderi*, Jazuvşı Baspası, Almatı 1981, s. 131; Kendisinden derleme
yaptığımız kaynak kişi: H. Emel Aşa, İstanbul 1963, hanım, Yrd. Doç. Dr. , görüşme tarihi: 21.
11. 1996.

¹⁵ Abdulla Kadiri, *Ötken Künler*, Taşkent 1973, s. 61; *Özbek Tilinin İzahlı Lügati*, c. 1,
Moskova 1981, s. 335.

Kırım Tatarcasında *özerlik*¹⁸; Türkmen Türkçesinde¹⁹ ve Azerbaycan Türkçesinde *üzerlik*²⁰ olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ise bu bitkiye Afyon, Isparta, Kocaeli, Elazığ, Sivas, Ankara, Kayseri, Niğde,²¹ Konya,²² Urfa,²³ İstanbul²⁴ ve Tarsus'ta²⁵ *üzerlik*; Tunceli'de *üzellik*; Van'da *üzerik*²⁶; Amasya, Niğde ve Konya'da *yüzellik*; Burdur ve Denizli'de *yüzelik*; Isparta, Burdur, Denizli, Amasya, Nevşehir²⁷ ve Konya'da²⁸ *yüzerlik* denilmektedir.

Üzerlik kelimesinin etimolojisi:

Clouson, kelimenin *yü:ze:r* kökünden türediğini, *yüzer* yahut *yüz-* ile açık bir anlam bağı olmadığını belirtir.²⁹ Müjgan Üçer, tohumlarının insan üzerinde gezdirilmesi, tütsüsü üzerinden atlanması, süt ve yoğurt üzerine ekilmesi gibi sebeplerden dolayı bitkiye *üzerlik* denildiği görüşündedir.³⁰ Şükrü Halûk Akalın *üzerlik/yüzerlik* kelimesinin birleşik bir kelime olduğu, Uç ve Barsgan dilin-

¹⁶ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford 1972, s. 250; *Kırgız Tilinin Tüshündürmө Sözlüğü*, c. 1, Frunze 1984, s. 28.

¹⁷ Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi* (haz.: Doç. Dr. Ali Fehmi Karamanlıoğlu), Ankara 1989, s. 30.

¹⁸ Doç. Dr. Şükrü Halûk Akalın, a.g.m., s. 254.

¹⁹ *Türkmence-Rusça Okuv Sözlüğü*, Moskva 1988, s. 327.

²⁰ H. Kâzım Kadri, *Büyük Türk Lugatı*, c. 1, Türk Dil Kurumu Yayını 1943, s. 384; İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencilerinden Kenan Beşirov vasıtasıyla ulaşılan kaynak kişi: Vugar Sultanov, Bakü 1968, erkek, Araş. Gör. Dr., görüşme tarihi: 10. 05. 1995.

²¹ Türk Dil Kurumu, *Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, c. XI, Ankara 1979, s. 4085.

²² Kendisinden derleme yaptığımız kaynak kişi: Dilek Atilla, Ereğli Konya 1964, kadın, ev hanımı, ilkokul mezunu, görüşme tarihi: 15. 11. 1995.

²³ Kendisinden derleme yaptığımız kaynak kişi: Ahmet Bozdağ, Birecik Urfa 1971, erkek, kebabçı, ilkokul mezunu, görüşme tarihi: 08. 11. 1995.

²⁴ Mehmet Halit Bayrı, "Nazar ve Nazarlık", *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 3, sayı: 70, İstanbul 1955, s. 1107; Mehmet Halit Bayrı, *İstanbul Folkloru*, İstanbul 1972, s. 106.

²⁵ Ali Rıza Yalman (Yalgın), a.g.e., s. 495.

²⁶ Türk Dil Kurumu, a.g.e., s. 4085.

²⁷ Türk Dil Kurumu, a.g.e., s. 4336.

²⁸ Kendisinden derleme yaptığımız kaynak kişi: Dudu Emeksiz, Alibeyhüyükü Çumra Konya 1928, kadın, ev hanımı, ilkokul mezunu, görüşme tarihi: 21. 09. 1995.

²⁹ Sir Gerard Clauson, a.g.e., s. 1988.

³⁰ Müjgan Üçer, a.g.m., s. 6..

de sedef otu karşılığı olan *ilrük/eldrük* kelimesinin Oğuzlar tarafından yabancı sedef otu anlamında *yoz ilrük* (veya *yozeldrük*) olarak kullanıldığı ve birtakım ses değişim hadiseleri neticesinde kelimenin *yüzerlik* şekline geldiği kanaatinde-dir.³¹

Tedavide üzerlik:

Üzerlik, Miladi I. asırda Anadolu'da yaşamış ünlü hekim Dioscorides zamanından beri bilinmektedir.³² Hititler³³, Yunanlılar ve Romalılar tarafından bitkinin tohumlarından ilaç yapılmıştır.³⁴ Hindistan'da bitkinin kökleri Antihelmentik (solucan düşürücü) ve tohumları narkotik (uyuşturucu) olarak kullanılmıştır. Sıtma ve frengi ile birlikte sinir sistemi hastalıkları da üzerliğe başvurulmuş sahalardandır.³⁵ Üzerlik, safra ve balgamı söktüren bir ot tohumu olarak bilinmektedir.³⁶ Tohumlarının bileşiminde bulunan alkaloidlerden harmin, parkinson hastalığında denenmiştir.³⁷ Üzerlik tohumu ve kökleri aynı zamanda terletici, yatıştırıcı, hanımların geciken adetlerini temin edici etkilere sahiptir.³⁸ Üzerlik'ten basur, egzama ve varis'e karşı da faydalanılmaktadır.³⁹ Romatizma ve siyatik tedavisi için halk hekimliğinde, kereviz tohumu ve çörek

³¹ Doç. Dr. Şükrü Halûk Akalın, a.g.m., s. 256. [Akalın, *yoz*'un Anadolu ağızlarında yabancı anlamında kullanıldığına dair örnekler vererek *yoz ilrük* (veya *yozeldrük*)'ün de yabancı sedef otu anlamında kullanılmış olabileceğini söyler. Enkliz olayı ve gerileyici benzeşme sonucunda ilk kelimenin ünlüsünün ü'ye dönüştüğü, metatez sonucunda l ve r'nin yer değiştirdiği ve daha sonra da i'nin genişleme sonucu e'ye dönüşerek kelimenin *yüzerlik* şeklini aldığı kanaatini belirtir.

³² Müjgan Üçer, a.g.m. s. 3.

³³ Doç. Dr. Şükrü Halûk Akalın, a.g.m., s. 248

³⁴ David Hooper, a.g.e., s. 148. [Üzerlik bitkisi ve tohumunun Yunanlılar ve Romalılar tarafından ilaç olarak kullanıldığı ve XVII. yüzyılda Avrupalılarca üzerliğin şifalı ot olarak bilindiği kaydedilmiştir.]

³⁵ Müjgan Üçer, a.g.m. s. 3.

³⁶ Besim Atalay (haz.), a.g.e., s.105.

³⁷ Prof. Dr. Mekin Tanker, Prof. Dr. Nevin Tanker, *Farmakognozi*, c.2, Ankara 1990, s. 149.

³⁸ Prof. Dr. Turhan Baytop, *Türkiye'de Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 402.

³⁹ Kendisinden derleme yaptığımız kaynak kişi: Mehmet Barakacı, Selanik göçmeni 1914, erkek, baharatçı (Tarihi Çemberlitaş Baharatçısı), tahsili yok, görüşme tarihi: 18. 11. 1996 [Barakacı, yaptığımız görüşmede basur, egzama ve varis tedavisi için döğülerek toz hâline getirilmiş üzerlik tohumunun bal yahut pekmezle karıştırılmak ve sabahları aç olarak bir kaşık miktarı yenmek suretiyle faydalı olacağını kaydetmiştir.]

otu ile birlikte üzerlik tohumu çare olarak bilinir.⁴⁰ Tedavi edici bir başka hususiyeti de *Müfredât-ı İbn Baytar Tercümesi*'nde "galiz hırılı keser" şeklinde belirtilmektedir.⁴¹ Yeni doğum yapan kadınların çeşitli ağrılarını teskin etmek için halk hekimliğinde soğan ve sarımsak ile beraber üzerlik kullanılır.⁴² Ayrıca üzerlik tohumu -başka maddelerle birlikte karışım hâlinde- erkeklerde cinsel gücü arttırıcı (afrodiziak) özelliğe sahiptir.⁴³

Nazar'a karşı üzerlik:

Üzerlik, muhtemelen söz konusu tedavi edici hususiyetlerinin göz önüne alınmasıyla, belki de halk tarafından tecrübe edilmesi sonucunda kötü ruhlardan arınma ve nazar tedavisinde başvurulan çarelerden biri olmuştur.⁴⁴ İnsanların üzerlik tohumlarını elbiselerinde taşımaları ve tohumlarını -kurumadan önce- iplere dizerek hazırladıkları nazarlıkları duvara asmaları daha ziyade nazara gelmemek, kem göze uğramamak için başvurdukları tedbirlerdir. Üzerlik tütsülenmek ise hem nazardan korunmak isteyen ve hem de kendisine nazar değmiş kimseler için kurtuluş çarelerinin en çok tercih edilenlerinden biri olarak görülmektedir. Genellikle üzerlik tek başına, bazen de çörek otu gibi başka maddelerle birlikte karışım hâlinde ateş üzerine atılır ve tütsü yapılır.⁴⁵ Türk toplumlarında ateşe tutma, yakma ve tütsüleme; ateş vasıtasıyla arınma yolu,

⁴⁰ H.Arif Pamuk, *Hastahksız uzun ömür için şifalı bitkiler Emraz*, [İstanbul], [tarih yok], s. 424.

⁴¹ Türk Dil Kurumu, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü*, c.VI, Ankara 1972, s. 4783.

⁴² Hamit Zübeyir Koşay, "Etnografya Müzesindeki Nazarlık, Muska ve Hamailer", *Türk Etnografya Dergisi*, sayı: 1, yıl: 1956, s. 87; *Kazak Tilinin Tüsendirme Sözdüğü*, c. 1, Kazak Gıllım Baspası, Almatı 1974, s. 69.

⁴³ David Hooper, a.g.e., s. 148; Müjgan Üçer, a.g.m., s. 4'ten; Yukarıda künyesi zikredilen Mehmet Barakacı'dan yapılan derleme.

⁴⁴ Nazar ve nazara karşı diğer çareler hakkında bkz.: Seligman, S., *Der böse und Verwandtes*, Berlin 1916; Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı, Anadolu'da nazarla ilgili bazı âdet ve inanmalar, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* c. XX, sayı: 1-2, Ocak-Haziran 1962'den ayrı basım; Dr. Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve çevresinde hayatın çeşitli safhalarıyla ilgili batıl inançların ve büyüsel işlemlerin etnolojik tetkiki*, Ankara 1966; Rudolf-Kriss-Hubert Kriss-Henrich (çev.: Halil İbrahim Çetinbudak), *İslam ülkelerinde muska, nazarlık ve uğur*, *Folklor Doğru* nr. 32, Kasım-Aralık 1973; Zeki Çıkmak, *Folklorumuzda ve Edebiyatımızda Göz*, Ankara 1977; Selçuk Aytar, *İstanbul Tıbbî Folkloru* (İ.Ü. Ed. Fak. Doktora tezi), İstanbul 1980.

⁴⁵ Yukarıda künyesi zikredilen Mehmet Barakacı'dan yapılan derleme. [Barakacı tarafından, üzerliğin tütsü için, çörek otu ve baharatçı esnafı tarafından "yedi dükkân süprüntüsü" tabir edilen -gün boyunca dükkânların içine dökülen şifalı maddelerin artıkları- karışımıyla birlikte kullanıldığı kaydedilmiştir.]

başta nazar ile büyü olmak üzere birçok tehlikeye karşı çok eskiden beri bilinen bir halk uygulamasıdır.⁴⁶ Ateş; hastalıklardan ve kötü ruhlardan arındırıcı nitelik taşıması ve Türklerin hayatında müessir olan tabiat varlıklarından olması sebebiyle kutsal sayılmıştır.⁴⁷ S. Malov, 1914 yılında Carhlık (Lobnor) ve 1915 yılında Aksu şehrinde bakışlar tarafından yönetilen, cinlere tutulmuş hastaları tütsü ile iyileştirme ayinlerini tespit etmiştir.⁴⁸

Konya bölgesinde yaptığımız saha çalışmalarında tespit ettiğimiz kadarıyla tütsü, üzerliğin ateş üzerine atılmasıyla yapılır. Ateşe atılan üzerlik çatlayarak ses verir ve bir duman hasil olur. Kendisine nazar değdiğine inanılan ya da nazar değmesi muhtemel kimsenin başı, kolları ve ayaklarına dumanın temas etmesi sağlanır. Tütsüleme esnasında tekerlemeler söylenir. Gerek Kırgızistan ve gerekse Özbekistan'da üzerlik tütsüleme, bu işi meslek haline getiren kimselerce yapılmaktadır. Dr. Emel Aşa'nın tesbitine göre, mesleği üzerlik tütsülemek olan kimseler tarafından, pazar yerlerinde ellerinde bulunan derince tavalarda içerisinde yanan üzerlik dumanı savrulurak insanların etrafında üç defa dolatılır ve bu esnada hayır duada bulunulur.⁴⁹

Günümüzde gerek nazar değmesi ve gerekse nazara karşı üzerlik tütsüleme çaresi yalnızca maddî yahut tek başına manevî sebeplerle izah edilemez. Nazara uğramak, halk inanışına göre manevî sebeplere dayalıdır.⁵⁰ Fakat günümüz tıp dünyasında nazar, ilmi sebeplerle de izah edilmektedir. Nitekim Prof. Dr. Süheyl Ünver "Bugün nazar değmenin ruhî mekanizmasının da vücudumuza atom hayatının kudrete tahavvülüyle münasebeti olacağını düşünme zamanı gelmiştir. Ruhî tesir bizden olduğuna göre uzuvlarımızın maddelerinden kudrete tahavvül edebilen hususları inkâr edemeyiz."⁵¹ demek suretiyle bu noktaya dikkat çekmiştir. Üzerlik, bileşiminde bulunan müessir maddelerin merkezî sinir sistemi üzerindeki müspet tesirleri -ufak dozlarda görmeyi tenbih etmesi, damarları genişleterek kan basıncını düşürmesi, yatıştırıcı ve terletici

⁴⁶ [Daha fazla bilgi için bkz.: K. Inostrontsev, "Eski Türklerin inançları hakkında birkaç söz", (çev.: Abdulkadir İnan), *Belleten* c. XIV, sayı 53, Ocak 1950'den ayrı basım s. 45; Prof. Dr. Orhan Acıpayamlı, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1978, s. 17.]

⁴⁷ Sadi Yaver Ataman, *Eski Türk Dügünleri*, Ankara 1978, s. 8.

⁴⁸ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1954, s. 110-111.

⁴⁹ Yukarıda künyesi zikredilen H.Emel Aşa'dan yapılan derleme.

⁵⁰ Müjgan Üçer, "Sağlık ve hastalık üzerine", *Sivas Folkloru*, yıl: 1, sayı: 3, Nisan 1973, s. 7.

⁵¹ Prof. Dr. Süheyl Ünver, *Nazar Değmek Hakkında Bir Risale*, Oto Nöro-Oftalmoloji (ayrı bası), vol. 6-No 3-4.

oluşu- sebebiyle bugün modern tıbbın ilgi alanındadır.⁵² Üzerlik, belki söz konusu fizikî faydaları bilinmeksizin fakat tecrübeye dayanılarak kazanılan bilgiyle asırlardır, halk hekimliğinde kullanılır olmuştur.

Üzerlik, muhtemelen bedenî ve ruhî rahatsızlıkları giderdiğine olan kuvvetli inanç sayesinde halk nezdinde kudsî bir özellik kazanmıştır. Bu hususiyet sebebiyle Konya yöresinde halıların bordürlerinde, zemininde⁵³ ve namaz secadelerinde önceleri nazara karşı ve daha sonra yaygın bir motif olarak dokunmuştur.⁵⁴ Ayrıca üzerlik çiçeğini rüyada görmenin iyi yolda olmakla tabir edilmesi de üzerliğin olumlu özellikler taşıdığına olan inancı göstermesi bakımından da önemlidir.⁵⁵

Edebiyatımızda üzerlik:

Üzerlik, tütsüleme esnasında söylenen hayır dua ve çoğunlukla beddua mahiyetindeki tekerleme sözlerle, hemen hemen bütün Türk dünyası sözlü edebiyatında ortak bir folklorik malzeme olarak yer almaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla *Divânü Lügati't-Türk*'ten itibaren yazılı metinlerimizde de üzerlik; lügatlerde çoğunlukla tedavi edici özelliğiyle, edebî metinlerde bilhassa tütsü yapılması yönüyle ve edebî sanatlarda teşbih, teşhis unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sözlü edebiyatımızdan örnekler:

Cevabı *üzerlik* olan bilmeceler:

Çorum'da:

“Ya bu masalı bilmeli, ya bu gece ölmeli”

Salihli'de:

“İllem illem illesi / İlle kadın düğmesi
Bunu bilen bilesi / Bilmeyen otuz iki köy veresi”⁵⁶

⁵² Müjgan Üçer, “Üzerlik”, *Sivas Folkloru*, yıl: 1, sayı: 6, s. 3.,6; Prof. Dr. Turhan Baytop, *Türkiyede Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 402.

⁵³ Araş. Gör. Nalan Türkmen, “Kaybolmuş bir halı yöresi: OBRUK”, *Antik Dekor*, sayı: 22, yıl: 1993, s. 67.

⁵⁴ İ.Ü. Ed. Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda, “Halkbilimi Müze ve Arşivi”nde bulunan Konya yöresine ait bir seccadenin bütün motiflerinin simetrik; fakat üzerlikten yapılmış nazarlık motifinin kibleyi tayin etmek üzere dokunmuş olması üzerliğe kutsî bir hususiyet verildiğini göstermek bakımından ilgi çekicidir.

⁵⁵ Nebil Fazıl Alsan, *Büyük Rüya Tabirleri Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990.

⁵⁶ İlhan Başgöz, *Türk Bilmeceleri II*, Ankara 1993, s. 554.

“Bir tel çektim Mardin’den” adlı türküde:

Üzerlik dizdireyim
Değmesin sana nazar⁵⁷

diye nazara karşı, tedbir olarak üzerlik dizdirmek gösterilmektedir.

Tekerlemelerde üzerlik:

Tekerlemeler, yukarıda yapılışından bahsettiğimiz tütsüleme esnasında söylenir. Tekerlemelerde, özellikle nazarı def edeceğine olan kuvvetli inanç neticesinde üzerliğe âdeta şahsiyet yüklenmiştir. Tütsüyü yapan kimse tarafından söylenen tekerlemelerde üzerlik, her derde deva olarak görülmektedir.

Tütsü yapılırken söylenen sözlerde genellikle beddua vardır:“Nazara nuzara’a nazar edenin iki gözü bozara”diyerek nazar eden kimseye beddua da bulunulur ve göze göz talep edilir. Tıpkı “Çatır çatır çatlasın. Çatırtısı patlasın /’a nazar edenin iki gözü patlasın”⁵⁸ sözlerinde olduğu gibi.

İstanbul’da: “Üzerliksin havasın
Her dertlere devasın
Ak göz kara göz
Mavi göz yeşil göz
Sarı göz ela göz
Hangisi nazar etmişse
Onların nazarını boz

Yahut: “Elemtere fiş
Kem gözlere şiş
Üzerlik çatlasın
Nazar eden patlasın”⁵⁹

Azerbaycan’da:

“Üzerliksen üzerliksen hevasan
Hezaran derde dermansan devasan”

⁵⁷ [TRT Repertuarında 3399 numara ile kayıtlı türkünün tam metnini elde edemedik. Yukarıda iki mısraını verdiğimiz kısmını ise Sivas Belediye Konservatuarı Halk Müziği Bölümü Başkanı Ahmet Dökmetaş Bey’den sözlü olarak aldık.]

⁵⁸ Emrak (der.), “Nazar ve Söyleme”, *Başpınar*, yıl: 1, sayı: 10, İkkânun (Aralık) 1939, s. 10.

⁵⁹ Mehmet Halit Bayrı, “Nazar ve Nazarlık”, *Türk Folklor Araştırmaları*, c. 3, sayı: 70, İstanbul 1955, s. 1107.

ve:

“Üzerliksen hevasan
Her bir yerde sen olasan
Kada bela savasan
Üzerlik dane dane
Tökülsün hâre cânê
Gohum ola yad ola
Gözü bu odda yana
Altundaydı üzerlik
Tütün ağdı üzerlik
Müşkil işim düşüpdür
Hoydı hovdı *üzerlik*⁶⁰

veya:

“Üzerliksen hevasan
Herbir derde devasan
Balamı göze get(i)renin
Gözlerini ovasan”⁶¹

sözleri, tütsüyü yapan tarafından söylenir.⁶¹

Urfa'da:

“Gözü olanın gözü çıksın”⁶²

bedduasında bulunulur.

Adana'da: “Azara bozara

Kem gözler karara”

Yahut: “Hazara huzara

Öküz gelmiş pazara

... 'ye nazar edenin

İki gözü bozara”⁶³

⁶⁰ H. Kazım Kadri, a.g.e., s. 384.

⁶¹ Yukarıda künyesi zikredilen Vugar Sultanov'dan yapılan derleme.

⁶² Yukarıda künyesi zikredilen Ahmet Bozdağ'dan yapılan derleme. [Urfa'da düğünlerde gelin ve damat, üzerlik tütsüsü için ateşlenmiş kömür mangalının üzerinden üç defa atladıktan sonra söylenir. Düğünlerde gelin ve damadın üzerlik ile tütsülenmesi, Urfa'da da Özbek Türklerinde de hâlâ benzer şekilde devam etmektedir.]

⁶³ Doç. Dr. Şükrü Halûk Akalın, a.g.m., s. 258.

Konya'da: "Üzerliksin yüzbin eyliksin Dağlarda bitersin evlerde tütersin Dertlere dermansın hastalara şifasın Gelsin üzerlik gitsin nazarlık" ⁶⁴	Veya: "Yüzerlik yüzbin erlik Gitsin nazarlık gelsin güzellik Elleşinin melleşenin Yir yüzünde gaynaşanın Bin ağanın bin paşanın Petlesin çıksın gözü Kötü gözüle bakanın Altmış yitmiş çıkmış gitmiş Altmış yitmiş çıkmış gitmiş Altmış yitmiş çıkmış gitmiş." ⁶⁵
--	---

denir.

Yazılı edebiyatımızdan örnekler:

Üzerlik, bugünkü bilgilerimize göre XI. yüzyıldan itibaren yazılı metinlerde yer almaktadır:

"İlrük: Safra ve balgamı söktüren bir ot tohumu, *üzerlik*."

Divânü Lügati't-Türk (XI. Yüzyıl)⁶⁶

Bir aşk mesnevîsi olan *Işknâme*'de üzerlik, tütsü yapılması özelliği ile yer alır:

"Kişi anber yüküne olsa mâlik

Ayıptır ger dütüürse *yüzerlik*"

Işknâme (XIV. yüzyıl, 92-2)

İbni Baytar (Ziyaeddin Abdullah bin Ahmet) in tıpla ilgili Arapça eserinin tercümesi olan *Müfredât-ı İbni Baytar Tercümesi* ile Hacı Paşa (Celalüddin Hızız) nın hekimliğe ait eseri *Müntehabü 'ş- Şifâ*'da üzerlik, hastalıklara karşı tedavide kullanılıyor olması hususiyetiyle yer alır:

"**Harmel:** *Yüzerliktir*. Galiz hırılı keser."

Müfredât-ı İbni Baytar Tercümesi (XIV. yüzyıl, 51)

"Kızıl üzüm büber ve *yüzerlik* tohumu her birinden beraber alalar."

Müntehabü 'ş- Şifâ (XIV-XV. yüzyıl, 87)⁶⁷

⁶⁴ Yukarıda künyesi zikredilen Dilek Atilla'dan yapılan derleme.

⁶⁵ Yukarıda künyesi zikredilen Dudu Emeksiz'den yapılan derleme.

⁶⁶ Besim Atalay (haz.), a.g.e., s.105.

⁶⁷ Türk Dil Kurumu, *Tanımlarıyla Tarama Sözlüğü*, c. VI, Ankara 1972, s. 4783.

Seyf-i Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi*'nde üzerliğin ateşe atılıyor olması teşbih unsuru olarak bir şiirde yer almıştır:

“Kiliptür hoş anga cevr itmek ilge
İlinde bir niçe gün bar câhı
Yüzerlik-ke ni kılssa ot ming ança
Kılır bir kün anga miskinler âhı”⁶⁸

Seyf-i Sarayî Gülistan Tercümesi(XV. Yüzyıl)

Fakat metinlerimizde üzerlik, daha çok tütsü olarak kullanılması sebebiyle söz konusu edilmiştir:

Arapça'dan dilimize çevrilmiş hikâye kitaplarından olan *El Ferec Ba'de's-Şidde*'de cinlerin şerrini def etmek için verilen tavsiyeler arasında üzerlik tütsülemek de yer almaktadır:

“Bu hikâyeti yadigâr kodılar. Fevâidi oldur ki: tut dimemek, döşekde nâpâk yatmamak, evde süpründü komamak, evde *yüzerlik* düttüzmek...”

El-Ferec Ba'de's-Şidde(XV. Yüzyıl)⁶⁹

XVI.yüzyıl divan şairi Aşkî'nin bir şiirinde:

“Ateş-i haddinde kim hattın buhur eyler *sepend*
Hüsnüne tâ kim yavuz gözler irürmeye gezend”

Aşkî (XVI. yüzyıl divan şairi, 81)⁷⁰

Amasya'lı Deşişi Efendi'nin düzenlediği, Farsça'dan Türkçe'ye bir sözlük olan *Et-Tuhfetü's-Seniyye* de:

“**Sepend**(Fa.): *Yüzerlik*, **Harmel** manasına ki yaramaz göz için buhur ederler.”

Et-Tuhfetü's-Seniyye (XVI. yüzyıl, 75-1)⁷¹

İnegöllü Mustafa bin Mehmet bin Yusuf'un Farsça'dan Türkçe'ye sözlüğü *Câmiü'l-Fürs* 'te:

⁶⁸ Seyf-i Sarayî, a.g.e., s. 30. [Türkiye Türkçesiyle: Memleketinde nice zamandır mevki sahibi olan kişiye halka zulmetmek hoş gelir. Üzerliğe ateş ne yaparsa (onu nasıl yakarsa), bir gün miskinlerin âhı da o'na (zalime) aynısını bin katı kadar yapar.]

⁶⁹ Müellifi bilinmeyen nüsha, *El Ferec Ba'de's-Şidde*, Süleymaniye Ktp., Hamidiye, No:1173, yk. 138b,139a

⁷⁰ Türk Dil Kurumu, a.g.e., c. VI, s. 4425.

⁷¹ Türk Dil Kurumu, a.g.e., c. VI, s. 4783.

“**Sipendan** (Fa.): *Yüzerlik*, **hirmel** manasına ki yaramaz gözden ötürü tütsü ederler.”

Câmiü'l- Fürs (XVI. yüzyıl, 84-1)

Yine Farsça'dan Türkçeye bir sözlük olan ve *Burhân-ı Katı* Tercümesinde:

“**Espend** (Fa.): *Yüzerlik* tohumu, **sipend** dahi derler. İsâbet-i ayn def'i için ateşte buhur ederler.”

Burhân-ı Katı Tercümesi (Mütercim Asım), (XVII. yüzyıl, 62)⁷²

Üzerlik romanlarda da, nazara karşı tütsü yapılması özelliği ile konu edilmiştir.

Bir Özbek romanında nazara karşı üzerlik tütsüleme şu satırlarla işleniyor:

“Güvey geliyordu. İki tarafa sıralanan kadınlar, kızlar ortasında Atabek geliyordu. Onun arkasından Aftab Hanım'ın evli kız kardeşi *ısıruk* tütsülüyordu.”⁷³

Bir başka Özbek romanında üzerlik tütsüsü:

“Lütfinisa sık sık gelip “kötü gözden saklasın diye” *ısıruk* yakar, gâh kızını kucaklayıp gâh ağlar idi.”⁷⁴ şeklinde yer almaktadır.

Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Mezarından Kalkan Şehit* romanında:

“Aaaa ayo, zavallılık üzerlerine uğramış. Çöre otu, *üzerlikle* hemen beyefendiye tütsü veriniz.”⁷⁵ diye üzerlik, Özbek romanlarında olduğu gibi halk hekimliğinde kullanılması bakımından ele alınmaktadır.

Üzerlik zaman içinde özellikle şehirlerde, başka amaçlarla da kullanılmış ve artık güzel kompozisyonlu nazarlıklarda süs hâline gelmiştir. Ayrıca Ceza-yir'de üzerlik tohumlarından, haslığı nedeniyle çok değerli olan kırmızı renkli kumaş boyası yapılmakta ve bu renk “Türk kırmızısı” olarak adlandırılmaktadır.⁷⁶ Üzerlik, bugün Kadıköy'de Altıyol caddesinde bir sokağa ad olmuştur.⁷⁷

⁷² Türk Dil Kurumu, a.g.e., c. VI, s. 4783.

⁷³ Kadiriy Abdulla, *Ötken Künler*, Taşkent 1973, s. 61.

⁷⁴ *Özbek Tilinin İzahlı Lugati*, c. 1, Moskova 1981, s. 335.

⁷⁵ Hüseyin Rahmi [Gürpınar], *Mezarından Kalkan Şehit*, İstanbul 1929, s. 30.

⁷⁶ Prof. Dr. Turhan Baytop, *Türkiyede Bitkiler ile Tedavi (Geçmişte ve Bugün)*, İstanbul 1984, s. 402.

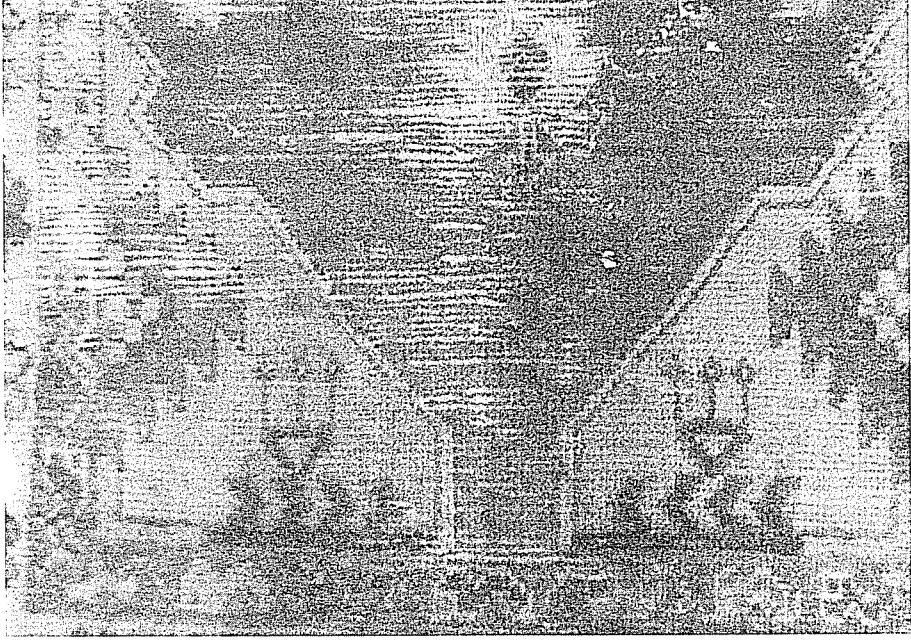
⁷⁷ Üzerlik Sokağı esnafına söz konusu sokağın neden böyle isimlendirildiğini sorduğumuzda esnaftan cevap alamadık.

SONUÇ

İnsanoğlu, tarihin bilinmeyen devirlerinden bu yana sebebini bilmediği rahatsızlıkların çaresini tabiatta, bitkilerde aramıştır. Bu bitkilerden biri de üzerliktir. Üzerlik bugün, tohumlarının bileşiminde bulunan alkaloidlerin - özellikle harmin ve harmalin'in- merkezi sinir sistemi üzerindeki etkileri sebebiyle, ruhi ve fiziki tedavinin müşterek malzemelerinden birisidir. Zamanla bitkinin kullanım sahası genişlemiş ve bitki kötü ruhlardan arınma, cinlerden perilerden kurtulma, nazardan korunma çaresi olarak görülmüştür. Üzerlik, doğum, çocukluk ve evlenme düğünleri başta olmak üzere insan hayatının bir çok safhasına girmiştir. Muhtemelen halk hekimliğinde, özellikle psikosomatik tedavide elde edilen iyi neticelerden dolayı üzerliğe halk tarafından kutsiyet atfedilmiştir.

Üzerlik, hemen hemen bütün Türk dünyası sözlü edebiyatında ortak bir folklorik malzeme olarak yer almıştır. Şifahî halk edebiyatında daha ziyade tekerleme, bilmece ve türkülerde söz konusu edilen bu bitki, XI. Yüzyıldan itibaren lügatler ve tıp kitapları başta olmak üzere, yazılı metinlerde de yukarıda bahsettiğimiz çeşitli özellikleriyle işlenmiştir.

Günümüzde, geleneksel halk kültürünün zayıflamasına paralel olarak, üzerliğin halk hekimliğinde tedavi amacıyla, halk inancında da nazardan korunma gayesiyle kullanım alanı gittikçe daralmaktadır. Buna karşılık bu sihirli bitki, Türk kültür hayatındaki yerini; duvarımızda süs, halımızda motif, sokağımızda isim olarak korumaya devam etmektedir.

Resim 1: Üzerlik motifli bir seccade;
Sait Süzcek koleksiyonundan.

Resim 2: Üzerlikten yapılmış bir nazarlık.